

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۸۸

این رساله در تاریخ ۱۳۸۸/۱۲/۲

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره ۱۹، فروردین ۱۳۸۸، دوره علمی

دوره علمی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد تاریخ

(گرایش ایران دوره اسلامی)

عنوان:

جنبش ملی شدن صنعت نفت و انعکاس آن در فارس در سال های

۳۲-۱۳۲۷ ه.ش با تکیه بر اسناد دولتی و روزنامه های محلی

استاد راهنما:

دکتر کریم سلیمانی دهکردی

استاد مشاور:

دکتر زاهدی

دکتر قباد منصور بخت

۱۳۸۸/۱۲/۲

دانشجو:

لاله میرزایی منفرد

۱۳۱۷۵۰

شهریور ۱۳۸۸

نام خانوادگی: میرزایی منفرد
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
نام استاد راهنما: دکتر کریم سلیمانی دهکردی
عنوان پایان نامه: جنبش ملی شدن صنعت نفت و انعکاس آن در فارس در سال های ۳۲-۱۳۲۷ ه.ش با تکیه بر اسناد دولتی و روزنامه های محلی

نام: لاله
رشته تحصیلی و گرایش: تاریخ (ایران دوره اسلامی)
تاریخ فراغت از تحصیل: شهریور ماه ۱۳۸۸

چکیده

سرزمین ایران به لحاظ موقعیت جغرافیایی خود، همواره مورد نظر بیگانگان بوده است. و همین امر پیامد های فراوانی به لحاظ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در پی داشته است.

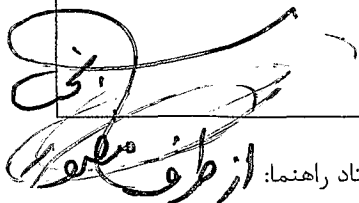
دوره معاصر به عنوان یکی از پرتنش ترین برهه های تاریخی به گونه عجیبی با حضور، فعالیت و سیاست های قدرت های خارجی گره خورده است. جنبش ضد استعماری ملت ایران برای ملی کردن صنعت نفت و قطع نفوذ کهن بریتانیای کبیر از ایران، یکی از رویدادهای مهم جهان در نیمه دوم قرن بیستم محسوب می شود.

استان فارس نیز همانند دیگر نقاط ایران در قبال جنبش ملی شدن صنعت نفت بی تفاوت نبوده است. چگونگی وقوع این جنبش و انعکاس آن در فارس، در دوره نخست وزیری دکتر مصدق، مساله اساسی این رساله را تشکیل می دهد که در طول رساله به آن ها پرداخته شده است سؤال های فرعی این پژوهش عبارتند از این که: آیا ایلات و عشایر فارس در این جنبش نقش داشته اند، و آن از چه جنسی بوده است؟ احزاب و گروه های سیاسی در برابر این جنبش چه عکس العملی از خود نشان داده اند؟ ساختار اداری فارس چه واکنشی در برابر این جنبش از خود نشان داده است.

این رساله بر اساس روش تحقیق تاریخی، توصیف و تحلیل صورت گرفته است. جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و بر اساس اسناد دولتی بازمانده از این جنبش بوده که در وهله نخست به بازنویسی این اسناد پرداخته شده است. روزنامه های منتشره در سال های ۳۲-۱۳۲۷ ه.ش در فارس نیز مورد استفاده قرار گرفتند.

منابع اندک دست دوم و سایر منابع و تحقیقات جدید نیز از طریق کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مجلس، مرکز مطالعات تاریخ معاصر، کتابخانه دانشگاه شیراز و کتابخانه دستنویب شیراز در اختیار پژوهشگر قرار گرفته است.

یافته های اساسی تحقیق عبارتند از: اول این که استان فارس در دوره زمامداری دکتر مصدق، قیام سی تیر و کودتای ۲۸ مرداد حضور فعال داشته است و در این راستا حضور همیشگی ایل قشقایی که در این رساله مورد بررسی قرار گرفته است. دوم، فعالیت مستمر احزاب و گروه های سیاسی، سازمان ها و ادارات دولتی و... این استان، و در نهایت حضور همیشگی دست های پنهان استعمار در جریان رویدادهای پایتخت و دیگر استان ها و استان فارس در طول جنبش ملی شدن صنعت نفت و دولت دکتر مصدق، به وضوح دیده می شود.

محل امضاء و تایید استاد راهنما: از طرف مهرداد

تاریخ: ۱۱/۶/۸۸

تقدیم به:

نازنین پدرم؛

دستان گرمت هنوز دستان سردم را می فشارد. با این که چندی است درفت زندگی ات به
فزان گرویده، مهربانی ات هنوز پابر جاست.
مرف هایت چراغ راهم، یادت در یادم، و من در تلاشم پا در جای پای سبزت بگذارم.

مهربان مادرم؛

لالایی های شبها نه ات در فراق پدر، هنوز آرامش بخش وجودم است. صبوری و استواری
ات، استوارم ساخته و نگاهت هنوز هدف والا را به من خاطر نشان می کند.
بر دستان مهربانت گل بوسه می کارم و با تمام وجودم، دوستت دارم.

گرامی همسرم؛

تکیه گاهم گشتی و من چون قایق کوچکی در دریای وجودت پارو می زنم، و تو چون
چراغی مرا به ساحل عشقت فرا می خوانی
صبوری را از تو می آموزم و دستانت را همیشه به گرمی می فشارم.

سپاسگزاری

بزرگ پروردگارا!

چه زیباست دستگیری ات به هنگام روبرویی با سیل مشکلات، باشد که ثنای شب و روزم هر چند به اندک مایه، نشانگر بندگی ام به درگاهت باشد. شایسته است سپاسی بی ثائبه نثار عزیزانی شود که در پیشبرد این رساله، مرا یاری رسان بودند.

در ابتدا، مراتب شاگردی را به جا آورده، از بذل وقت، ارشاد و شفقت استاد ارجمندم جناب آقای دکتر کریم سلیمانی سپاسی بی حد دارم. دیگر مرتبه، از استاد گرانقدرم، آقای دکتر قباد منصوربخت تقدیر می کنم که مشاورت ایشان در طول انجام این رساله، گوهری گرانبها برایم بوده است. از خانواده پر مهرم که همواره و بی دریغ پشتیبان من در فراز و نشیب زندگی، به ویژه دوران تحصیلی ام بودند، به غایت سپاسگذارم، و از خدای منان سلامت و سعادتشان را خواستارم.

در انتها جا دارد که قدردانی کنم از تمامی دوستان و یارانی که هر یک با همفکری و همیاری خویش مرا در پایان بخشیدن بدین رساله همراه بودند. توفیق و بهروزی شان، تمنای ابدیم از پروردگار است.

فهرست مطالب

فهرست مطالب.....الف

بخش اول

مقدمه:.....۲

بخش دوم

زمینه های ملی شدن صنعت نفت

- فصل اول : شرایط سیاسی ، اجتماعی ایران از سال ۱۳۲۷ ه.ش تا نخست وزیری دکتر مصدق۱۰
فصل دوم : شرایط سیاسی ، اجتماعی فارس از سال ۱۳۲۷ ه.ش تا نخست وزیری دکتر مصدق۲۳

بخش سوم

جنبش ملی شدن صنعت نفت به رهبری دکتر مصدق

- بخش مقدماتی:.....۳۰
فصل سوم : دولت اول دکتر مصدق و فارس۳۸
الف : انفجار انبار مهمات لشگر فارس.....۳۹
ب : انتخابات مجلس هفدهم.....۴۵
ج : انتشار اوراق قرضه ملی ، انحلال کنسولگری های انگلیس در فارس.....۵۰
د : قیام سی تیر ۱۳۳۱ و حکومت چند روزه قوام.....۵۷
فصل چهارم : نقش ایل قشقایی در جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد.....۶۵
الف : منشا ایل قشقایی و طایفه های آن.....۶۶
ب : قشقایی ها و ملی شدن صنعت نفت.....۷۰

- ج : موضع ایل قشقایی در قبال انتخابات مجلس هفدهم قیام سی تیر..... ۸۰
- د : موضع ایل قشقایی در قبال کودتای ۲۸ مرداد و بعد از آن..... ۹۱
- ه : روابط قشقایی ها و حزب توده ۱۰۰
- و : افول خاندان حاکم قشقایی..... ۱۰۴

فصل پنجم : نقش (عملکرد) احزاب و گروه های سیاسی فارس در جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای

۲۸ مرداد ۱۳۳۲..... ۱۰۶

الف : نقش احزاب و گروه های سیاسی در دوره اول نخست وزیری دکتر مصدق..... ۱۰۷

ب : نقش احزاب و گروه های سیاسی در دوره دوم نخست وزیری دکتر مصدق..... ۱۳۵

فصل ششم : دولت دوم دکتر مصدق و فارس ۱۴۸

الف : اختلاف بین دکتر مصدق و آیت اله کاشانی ، توطئه نهم اسفند ۱۳۳۱..... ۱۴۹

ب : فارس در سال ۱۳۳۲ ه .ش..... ۱۵۵

ج : کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و سقوط دولت دکتر مصدق ۱۶۵

نتیجه گیری ۱۷۱

کتابنامه..... ۱۷۲

بخش اول

طرح مسئله:

موقعیت استراتژیک ایران، در طول ادوار تاریخی، کشور را با چالش های مختلف سیاسی، اجتماعی و نظامی مواجه ساخته است.

وضع جغرافیایی ایران، به عنوان شاهراه بین آسیا و اروپا، همسایگی با امپراطوری روسیه و دولت عثمانی و همجواری بودن با مستعمرات بریتانیای کبیر، بخصوص هندوستان، موقعیت خاصی را برای کشور ایران فراهم ساخته بود. مشی سیاسی دو امپراطوری بزرگ و قدرتمند روسیه و بریتانیای کبیر در برابر ایران، بخصوص در دوران قاجاریه مبتنی بر این اساس بود: ضعیف و ناتوان ماندن ایران، نفوذ و تسلط هر چه بیشتر بر این کشور و در عین حال استفاده از ایران بصورت « حائل » برای جلوگیری از برخورد و تصادم بین منافع لندن و مسکو. از آغاز دهه سوم قرن بیستم، عنصر جدیدی در صحنه رقابت بزرگ جهان ظاهر شد، شتاب رشد صنعت و افزایش مصرف نفت، توأم با پیشرفت های علمی و فنی در استخراج، تصفیه و تنوع استفاده از آن، تحول شگرفی در قلمرو صنعتی و نظامی و ارتباطات به وجود آورد و نفت به صورت یک عامل اساسی در روابط اقتصادی و سیاسی کشورهای تولید و مصرف کننده در آمد.

شکست آلمان و متحدین او در جنگ جهانی دوم و پیروزی متفقین، تغییرات مهمی در انتقال کانون های قدرت در جهان ایجاد کرد. بریتانیای کبیر که از فاتحین اصلی جنگ بود، با از دست دادن مستعمرات وسیع خود، به یک قدرت درجه دوم نزول کرد. اتحاد جماهیر شوروی، با اشغال اراضی وسیعی در شرق اروپا و نفوذ در کشورهای اروپای شرقی، بصورت یک ابر قدرت در آمد. ایالات متحده آمریکا، نیرومندترین قدرت اقتصادی جهان شناخته شد و با حضور در صحنه سیاسی خاورمیانه، خواهان سهم خود از منابع بیکران نفت حوزه خلیج فارس گردید.

به این ترتیب صنعتی که در دو جنگ جهانی، نیروی دریایی انگلیس را نجات داد و از طرف دیگر برای صاحب اصلی آن، یعنی ایران بیش از مجموع تمام مانورهای سیاسی قدرت های بزرگ، ناراحتی و دردسر ایجاد کرد، به وجود آمد.

ایران در دوره حکومت دکتر مصدق، شاهد یک برهه دو ساله از فرایندهای سیاسی و اقتصادی چشمگیر، خیز انقلابی، بیداری مردم، اوج فعالیت های سیاسی به وسیله گروه های سیاسی و اجتماعی مختلف و خلاصه عصری سرنوشت ساز در تاریخ معاصر ایران بود. در طول این مسیر که فراز و نشیب های خاص خود را داشت، تنها پایتخت درگیر این مسائل نبود و همانطوری که در این پژوهش مشخص می شود، استان فارس هم در تمام مراحل به نوبه خود همراه و همگام با پایتخت و دیگر نقاط ایران شرکت داشته و برگی از تاریخ کشور خود را ورق زدند.

سوال اصلی:

سوال اصلی که در تحقیق پیش رو مورد بررسی قرار گرفته، این است که، آیا استان فارس در جنبش ملی شدن صنعت نفت نقش داشته است. و این جنبش در استان فارس چگونه انعکاس پیدا کرده است.

سؤال های فرعی:

۱- آیا ایلات و عشایر فارس در این جنبش نقش داشته اند، و آن از چه جنسی بوده است؟

۲- احزاب و گروه های سیاسی در برابر این جنبش چه عکس العملی از خود نشان داده اند؟

۳- ساختار اداری استان فارس چه واکنشی در برابر این جنبش از خود نشان داده است؟

ادبیات تحقیق:

جنبش ملی شدن صنعت نفت یک امر سراسری بوده که در سطح کشور انعکاس ایجاد کرده است و مختص تهران نبوده است، حال آن که محققین آن را عمدتاً از نظر پایتخت مورد بررسی قرار داده اند. این تحقیق بر آن است که این جنبش را از لحاظ نحوه و جریان رویدادها در استان فارس بررسی کند، که کار جدیدی می باشد. اما در مورد نقش ایل قشقایی در دوره حکومت دکتر مصدق قبلاً کار شده، با این تفاوت که در رساله پیش رو این موضوع با تکیه بر روزنامه های محلی هم مورد بررسی قرار می گیرد.

فرضیه تحقیق:

فرضیاتی که در این رساله مورد بررسی قرار می گیرد، این است که:

۱- ایلات و عشایر استان فارس در جنبش ملی شدن صنعت نفت فعال بوده اند و این جنبش بر عملکرد

آن ها تأثیر گذاشته است.

۲- احزاب و گروه های سیاسی، سازمان ها و ادارات دولتی، اصناف و بازرگانان این استان به تبع از پایتخت، در این جنبش ملی سهیم بودند و هر تصمیمی که در پایتخت اتخاذ می شده، بر این استان تأثیر گذار بوده است.

روش تحقیق:

اساس کار محقق در بررسی تاریخی این رویداد، تحقیق کتابخانه ای و بر اساس اسناد دولتی بازمانده از جنبش، و همچنین روزنامه های منتشره در سال هلی ۳۲-۱۳۲۷ ه.ش در فارس بوده است. اطلاعات و داده های تاریخی گرد آوری شده براساس روش توصیف و تحلیل، آن چنان سامان یافته اند که خواننده بتواند حتی الامکان به یک درک واقعی از تأثیرات جنبش ملی شدن صنعت نفت در استان فارس دست یابد.

هدف تحقیق:

هدف اصلی در این پژوهش، رسیدن به این حقیقت است که جنبش ملی شدن صنعت نفت یک پدیده ملی بوده و رویداد های محلی اگر چه تابعی از حوادث پایتخت بوده اند، اما به نوبه خود در سطح ملی تأثیر گذار بوده اند با توسعه تحقیقات ملی در خصوص جنبش ملی شدن صنعت نفت، صنعت ملی بودن جنبش فوق مشخص تر می گردد.

قلمرو تحقیق:

قلمرو تحقیق مورد بررسی، استان فارس، در مقطع زمانی ۳۲ - ۱۳۲۷ ه.ش است، که وسعتی بیش از محدوده کنونی این استان را در بر گرفته است. منطقه بوشهر که اینک یکی از استان های کشور - در جنوب - می باشد، در آن زمان جنوبی ترین ناحیه استان فارس بوده و همچنین سرزمین لرهای بویراحمدی که بنام استان « کهکیلویه و بویراحمد » از استان های کنونی می باشد، نیز از نواحی استان فارس به شمار می رفته است.

سامان تحقیق:

این تحقیق از یک بخش مقدماتی و دو بخش اصلی تشکیل شده است. در بخش مقدماتی، مقدمه و اساس کار مورد بررسی قرار گرفته است. بخش دوم، خود دو بخش مجزا را در بر می گیرد، که ابتدا شرایط سیاسی،

اجتماعی ایران از سال ۱۳۲۷ ه. ش تا نخست وزیری دکتر مصدق، و فصل دوم، شرایط سیاسی، اجتماعی ایران از سال ۱۳۲۷ ه. ش تا نخست وزیری دکتر مصدق را پوشش می دهد.

بخش سوم این پژوهش، که قسمت اصلی آن را نیز تشکیل می دهد، شامل یک فصل مقدماتی و چهار فصل، برای بررسی فرضیات ارائه شده می باشد. انعکاس قیام سی تیر و کودتای ۲۸ مرداد در استان فارس، در همین بخش مورد بررسی قرار گرفته است.

موانع تحقیق:

پژوهشگر در مسیر بررسی موضوع مورد نظر در رساله حاضر با مشکلات بسیاری مواجه بوده است. در زمینه اسناد دولتی که اولین مانع ناخوانا بودن مطالب و عدم دسترسی به اسناد خانوادگی و شخصی و محدود بودن اسناد مربوطه می باشد. در رابطه با روزنامه های محلی منتشره در این دوره ابتدا پژوهشگر را با عدم خدمات رسانی مراکز روبرو کرده، حتی ناقص بودن و عدم دسترسی آسان به روزنامه ها تا آنجا بوده که پژوهشگر یک دوره از کار خود را در شیراز ادامه داده است. از دیگر موانع در این پژوهش، عدم همکاری افراد آگاه و حاضر در دوره نخست وزیری دکتر مصدق، برای انجام مصاحبه، از جمله این اشخاص آیت الله حائری امام جمعه شیراز و نماینده مقام معظم رهبری و نیز آیت الله دستغیب می باشد.

از دیگر موانع در این پژوهش، خصوصاً در بخش سوم، فصل مربوط به «نقش احزاب و گروه های سیاسی فارس در جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد» این که پژوهشگر این فصل را فقط با تکیه بر اسناد ناقص و محدود که با مندرجات روزنامه ها تطبیق داده به انجام رسانده است و کتابی که در این راستا راهنمای پژوهشگر باشد موجود نبوده و به همین علت اطلاعات تا حدّودی ناقص می باشد.

نقد منابع و مأخذ:

الف-منابع دست اول:

بخشی از بار تحقیقاتی این پژوهش بر عهده اسناد باقی مانده از دوران نخست وزیری دکتر مصدق بوده است. در پژوهش حاضر، حدود پانصد سند تاریخی دولتی مورد بررسی قرار گرفته که تعداد قابل توجهی از این اسناد، در اختیار «سازمان اسناد ملی ایران» و باقی نیز متعلق به «مرکز اسناد انقلاب اسلامی» و تعدادی اندک که مربوط به فصل، «نقش قشقایی ها در جنبش ملی شدن صنعت نفت است» در اختیار «مرکز اسناد

ریاست جمهوری « قرار دارد. از این رو این بخش از سندها نقش اصلی را در بررسی روند جنبش و انعکاس آن در فارس را بر عهده دارند.

بخش دوم از منابع دست اول در تحقیق حاضر، عبارتند از، روزنامه ها و جرائد منتشره در مقطع زمانی سال های جنبش ملی شدن صنعت نفت، یعنی حدود سال های ۳۲-۱۳۲۷ ه.ش است.

محدوده جغرافیایی روزنامه های مذکور، فارس را در بر گرفته و در شیراز به طبع می رسیدند. این دسته از روزنامه ها، بر اساس دیدگاه های سیاسی خویش، به دو دسته موافق و مخالف تقسیم می شوند (درباری - طرفدار جبهه ملی). روزنامه هایی چون صدای شیراز به مدیر مسئولی عبدالحسین ادیبی، پیام فارس (فارس امروز) به مدیر مسئولی محمد خردمندی و روزنامه شورش به مدیریت کریم پور شیرازی (این روزنامه در تهران انتشار می یافته)، از روزنامه های طرفدار جبهه ملی و دکتر مصدق هستند و روزنامه هایی دیگر چون، پارس به مدیر مسئولی فضل اله شرقی، استخر با مسئولیت محمد حسین استخر، بهار ایران به مدیریت محمد حسین مجاهد و ندای ایرانی به مدیر مسئولی محمد رضا کشمیرزاده و روزنامه گلستان به مدیر مسئولی محمد تقی گلستان، بیشتر درباری هستند و مطابق با خواسته های دولت وقت مطالب می نوشتند. از دیگر روزنامه های استفاده شده در این پژوهش مثل روزنامه توانگر به مدیر مسئولی قاسم توانگر، افق شیراز به مدیر مسئولی عباس فرشید و شهاب اعظم به مدیر مسئولی اعظم شهابی و دلبران فارس به مدیر مسئولی عزیزاله ثابتان فدائی و ... که یک یا دو چاپ از آنها در اختیار پژوهش گر قرار گرفته و به درستی مشخص نشده است. اینها که به چه حزب یا ارگانی گرایش داشته اند. (به احتمال زیاد طرفدار جبهه ملی بوده اند).

بخش سوم از منابع دست اول، شامل خاطرات نگارش یافته توسط رجال دولتی و اشخاص برجسته در مورد این جنبش است. این خاطرات بنا به دیدگاه های سیاسی رجالی که آنها را به نگارش در آورده اند، از زاویه های متفاوتی به این جنبش و انعکاس آن در فارس نگریسته اند.

از جمله خاطراتی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است: خاطرات روزانه محمد ناصر صولت قشقائی (سال های بحران) بوده است. و همچنین خاطرات مسعود انصاری استاندار فارس که به نظر می رسد نوشته های انصاری بیشتر متمایل به دربار بوده تا جبهه ملی و دکتر مصدق.

از دیگر منابع دست اول مورد استفاده در پژوهش، مذاکرات مجلس دوره شانزدهم و هفدهم مجلس شورای ملی می باشد که این مذاکرات در مرکز مطالعات تاریخ معاصر ایران و کتابخانه مجلس مورد استفاده پژوهش گر قرار گرفته اند.

ب- منابع دست دوم

منابع دست دومی که در نگارش این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته اند، کتبی که از کتابخانه ملی، مرکز مطالعات تاریخ معاصر، کتابخانه دانشگاه شیراز و کتابخانه دستنویب شیراز مورد استفاده پژوهشگر قرار گرفته است که استفاده از این کتب بیشتر در حاشیه های پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. بخشی دیگر از منابع استفاده شده در این رساله، مقالات و نشریات موجود در مرکز مطالعات تاریخ معاصر ایران می باشد. از جمله این مقالات:

- ۱- کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ از غلامرضا نجاتی در نشریه ایران فردا به مدیر مسئولی عزت اله سبحانی
- ۲- حزب توده، آیت اله کاشانی و دکتر مصدق از احسان طبری در نشریه مجله تاریخ و فرهنگ معاصر
- ۳- مبارزات آیت اله کاشانی و نهضت ملی شدن نفت در مجله تاریخ و فرهنگ معاصر
- ۴- در میان قشقائیان، از دو شوتن یولنس در ماهنامه یغما (مجله ادبی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی)
- ۵- ۳۰ تیر ۱۳۳۱، یک قیام، یک حماسه و یک سرود از سیروس طاهباز در ماهنامه فرهنگی، هنری کلک
- ۶- ظهور و سقوط سپهبد رزم آرا از م.رضا قدس در مجله نگاه نو
- ۷- سیاست قبیله ای انگلیس در جنوب ایران از پی یر ابر لینگ، ترجمه کاوه بیات در مجله نامه نور
- ۸- گپی در راه کوچ در مجله نامه نور (ویژه نامه هنر و ادبیات ایل قشقائی) به مدیر مسئولی هادی سیف

بخش دوم

زمینه های ملی شدن صنعت نفت

زمینه‌های ملی شدن صنعت نفت

از آغاز دهه سوم قرن بیستم، عنصر جدیدی در صحنه رقابت قدرت‌های بزرگ جهان ظاهر شد. شتاب رشد صنعت و افزایش مصرف نفت، توأم با پیشرفت‌های علمی و فنی در استخراج، تصفیه و تنوع استفاده از آن، تحول شگرفی در قلمرو صنعتی و نظامی و ارتباطات به وجود آورد؛ و نفت به صورت یک عامل اساسی در روابط اقتصادی و سیاسی کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده در آمد. شکست آلمان و متحدین او در جنگ جهانی دوم و پیروزی متفقین، تغییرات مهمی در انتقال کانون‌های قدرت در جهان ایجاد کرد.

بریتانیای کبیر که از فاتحین اصلی جنگ بود، با از دست دادن مستعمرات وسیع خود، به یک قدرت درجه دوم نزول کرد. اتحاد جماهیر شوروی، با اشغال اراضی وسیعی در شرق اروپا و نفوذ در کشورهای اروپای شرقی، بصورت یک ابرقدرت در آمد. ایالات متحده آمریکا، نیرومندترین قدرت اقتصادی و صنعتی جهان شناخته شد و با حضور در صحنه سیاسی خاورمیانه، خواهان سهم خود از منابع بیکران نفت حوزه خلیج فارس گردید.

موقعیت استراتژیکی ایران و فراوانی و ارزانی نفت آن، یکی از عوامل مهم تجاوز نیروهای نظامی بریتانیا و اتحاد جماهیر شوروی به خاک ایران در جنگ جهانی دوم بود. در مهر ماه ۱۳۲۲ (اکتبر ۱۹۴۳) و در گرما گرم جنگ جهانی دوم، نمایندگان شرکت‌های نفتی «رویال داچ شل» به منظور مذاکره برای دریافت امتیاز نفت جنوب شرقی ایران وارد تهران شدند. این منطقه، خارج از محدوده امتیاز شرکت نفت انگلیس و ایران قرار داشت. در بهمن ۱۳۲۳ (فوریه ۱۹۴۴) نیز یک هیأت از سوی شرکت نفت «استاندارد واکووم» برای مذاکره درباره گرفتن امتیاز نفت به تهران آمد. این شرکت تابع شرکت نفت «استاندارد نیوجرسی» و گروه «سوکونی و کیوم» بود که هر دو از سهامداران آمریکایی شرکت نفت عراق بودند. در همین اوان، هیأت دیگری از سوی شرکت نفت «سینکالر» وارد تهران شد، که در آن هنگام دولت سهیلی و پس از اسفند ۱۳۲۲، محمد ساعد بر سر کار بودند و حدود چهار ماه بعد، مجلس چهاردهم گشایش یافت. روز ۱۱ شهریور (۲ سپتامبر) دولت ساعد پس از ترمیم کابینه‌اش بدون مراجعه به مجلس، تصمیم گرفت کلیه مذاکرات مربوط به نفت را با شرکت‌های خارجی تا پایان جنگ به تعویق اندازد. بدیهی است این تصمیم ساعد بدون اطلاع و تایید شاه و مقامات انگلیسی نبود. به گفته علاء، شاه به ساعد گفته بود که مذاکرات مربوط به نفت را به تعویق بیندازد.^۱

۱- غلامرضا نجاتی، سالهای مبارزه و مقاومت (موسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷)، ص ۴۸

فصل اول

شرایط سیاسی، اجتماعی ایران

از سال ۱۳۲۷ هـ. ش تا

نخست وزیر دکتر مصدق

شرایط سیاسی، اجتماعی ایران از سال ۲۷ هـ. ش تا نخست وزیری دکتر مصدق

نیمه دوم دهه‌ی ۱۳۲۰ شمسی تا مرداد ماه ۱۳۳۲ از مهمترین وقایع دوران پهلوی دوم بوده است. سالهای ۱۳۲۷ هـ. ش تا ۱۳۳۲، سالهای بحرانی در تاریخ معاصر ایران است. در این سالها وقایع مهمی چون ملی شدن صنعت نفت و نخست وزیری دکتر محمد مصدق، قیام سی تیر ۱۳۳۱ و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ رخ داد. در این مدت دست‌های پنهان استعمار غرب و شوروی سابق، همچنان اثرات ناخوشایند سیاسی و اجتماعی گوناگونی بر بیکره‌ی مملکت به بار آورد.

از دوره‌ی مظفری به بعد، دربار به نحو فزاینده‌ای مبتکر تشکیل کابینه‌ها بود. دربار با کابینه‌ای که در رأس آن مرد ضعیف یا میانمایه‌ای قرار داشت، مخالفت نمی‌کرد، ولی، اگر مرد توانا و صبوری مأمور تشکیل کابینه می‌شد، با انواع دسیسه‌ها و فشارهای دربار مواجه می‌گردید (احمد قوام، حاجلی رزم‌آرا و دکتر مصدق از جمله این دولتمردان به شمار می‌روند). قدرت شاه نیز مانع عمده‌ای در برابر دولت پارلمانی بود و این قدرت تنها به شرطی حفظ می‌شد که تفرقه درونی نخبگان حاکم ادامه می‌یافت.

دولت پارلمانی فقط در صورتی می‌توانست توفیق و اعتبار یابد که فعالیت شاه در چارچوب وظایف قانونی او محدود می‌ماند، ولی شاه نه تنها در زندگی سیاسی کشور، شرکت فعال داشت، بلکه هر چه دولت پارلمانی با مشکلات بیشتری مواجه می‌شد، فعالیت سیاسی شاه افزایش می‌یافت.^۱

به این ترتیب، مهم‌ترین خصیصه‌ی دولت پارلمانی در این دوره نیز همچون دوره قبل، بی‌ثباتی کابینه‌ها بود. از آذر ماه ۱۳۲۵ تا مرداد ماه ۱۳۳۲، ده کابینه تشکیل شد که میانگین عمر آنها هشت ماه بود. نخست وزیران قوی از قبیل قوام و دکتر مصدق، کوشیدند تا از طریق جلوگیری از دخالت‌های غیرقانونی دربار یا به حداقل رساندن آنها، قوه اجرائیه را صاحب اقتدار کنند، اما سرشت این کابینه‌ها و نیز نظام حاکم در ایران به گونه‌ای بود

۱- مجتبی مقصدی، قومیت‌ها و نقش آن در تحولات سیاسی سلطنت محمدرضا پهلوی، (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲)، ص

که رشته‌های آنان را پنبه کرد. همچنین ناتوانی اقتصادی دولت و قرض دائمی آن از بانک ملی و نیز کشورهای خارجی، بیش از پیش در تحلیل بردن توان اجرایی دولت‌ها کارساز بود.^۱

پس از سقوط دولت حکیمی در ۱۸ خرداد ۱۳۲۷، عبدالحسین هژیر، که فرد مورد اعتماد شاه و دوست و محرم راز خواهرش اشرف بود، در ۲۳ خرداد ۱۳۲۷ با ۶۶ رأی از ۱۲۰ نماینده حاضر در مجلس رأی تمایل گرفت. در تاریخ اول تیر ماه ۱۳۲۷ عبدالحسین هژیر ضمن تقدیم برنامه دولت خود به مجلس شورای ملی توجه دولت را به لزوم اقدام قانون ۳۰ مهر ماه ۱۳۲۶ متذکر گردید. سه ماه بعد بنا به دعوت دولت، نماینده‌ای از طرف شرکت نفت انگلیس و ایران (N.A.Gass) به تهران آمد و از ۸ تا ۲۱ مهر ماه با دولت مذاکره نمود. در طی این مذاکرات نظریاتی که دولت در مورد نقائص قرارداد ۱۳۱۲ (که بعد از القای قرارداد داریسی منعقد شده بود) و لزوم تجدیدنظر در مواد آن به منظور تأمین حقوق ایران داشت و پیرامون آن مشورت‌های لازم با کارشناسان مختلف داخلی و خارجی به عمل آورده بود، به نماینده شرکت توضیح داده شد. مشارالیه پس از کسب اطلاع از نظریات ایران به لندن مراجعت نمود تا مراتب را به هیئت مدیره شرکت گزارش داده و در ظرف مدت سه ماه برای تعقیب مذاکره به تهران مراجعت کند. کمی بعد دولت هژیر استعفا داد و محمد ساعد به نخست‌وزیری منصوب گردید. در بهمن ماه ۱۳۲۷ نماینده شرکت به تهران برگشت و مذاکره با هیئت نمایندگی ایران مرکب از وزیر دارایی (گلشائیان) و نصراله جهانگیر و نظام‌الدین امامی و دکتر حسین پیرنیا شروع شد.^۲

این مذاکرات پس از چند بار تعطیل و عزیمت و مراجعت نماینده شرکت و آمدن رئیس هیئت مدیره شرکت نفت انگلیس به تهران بالاخره در تیر ماه ۱۳۲۸ پایان یافت. در طی این مذاکرات کلیه موارد ایراد به عملیات شرکت و همچنین نظریات اساسی و مطالعه شده دولت درباره طرق تأمین حقوق ایران به نماینده شرکت با تفصیل گوشزد شد. در نتیجه مذاکراتی که از بهمن ماه ۱۳۲۷ تا تیر ماه ۱۳۲۸ بین هیئت نمایندگی دولت و نماینده شرکت صورت گرفت بالاخره در تاریخ ۲۶ تیر ماه قرارداد موسوم به الحاقی به عنوان ضمیمه قرارداد اصلی یعنی امتیازنامه ۱۳۱۲ به امضا رسید و برای تصویب به مجلس تقدیم شد.^۳

در ۱۵ بهمن ماه ۱۳۲۷ یعنی چند روز پیش از شروع مذاکرات نفت و مقارن ایامی که قرار بود گس و همراهان او به تهران وارد شوند، شاه مورد سوء قصد قرار گرفت. ضارب که کارت خبرنگار روزنامه پرچم اسلام

۱- مقصودی، همانجا، ص ۱۹۶

۲- فؤاد روحانی، تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران، (تهران: انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۳)، ص ۷۲

۳- روحانی، همانجا، ص ۷۹

را داشت توسط مأموران محافظ شاه کشته شد و شاه زخم سطحی برداشت. ولی این واقعه بهانه اقدامات حادثی از سوی دولت شد. در تهران حکومت نظامی برقرار گردید و حزب توده که به دخالت در توطئه ترور شاه متهم بود غیرقانونی شناخته شد و تعدادی از رهبران آن به زندان افتادند. آیت‌اله کاشانی که صاحب امتیاز روزنامه پرچم اسلام از بستگان او بود به لبنان تبعید شد.^۱

لایحه قرارداد الحاقی در تاریخ ۲۸ تیر ماه ۱۳۲۸ از طرف دولت ساعد به مجلس تقدیم گردید و روز بعد متن آن در جرائد منتشر شد. در آن موقع بیش از ده روز از عمر مجلس پانزدهم باقی نبود. موافقین لایحه به همین علت تصور می‌کردند که بحث زیادی در اطراف آن صورت نخواهد گرفت اما مخالفین با آن که در اقلیت بودند، نمی‌گذاشتند موضوع با شتابزدگی و بدون مطالعه برگزار شود. پس از آن که وزیر دارایی طی یک جلسه خصوصی دلایل دولت را برای امضاء قرارداد توضیح داد، مجلس با یک فوریت لایحه موافقت کرد و لایحه به کمیسیون مختلط دارایی و پیشه و هنر ارجاع شد. در این کمیسیون که به ریاست امیر نصرت اسکندری تشکیل شد سه نفر از مخالفین دولت شرکت داشتند ولی اکثریت با موافقین بود و لایحه از طرف کمیسیون تصویب شد.^۲ بحث درباره لایحه در مجلس روز اول مرداد شروع شد، نمایندگان اقلیت و دیگران نیز که لایحه را مطالعه کرده بودند یقیناً متوجه شده بودند که گذشته از کافی نبودن شرایط مالی آن اصولاً قسمت اعظم ایرادات و تقاضاهای دولت که از مدتها پیش مطرح بود در نظر گرفته نشده است. مذاکرات مجلس با نطق حسین مکی شروع شد. سخنرانی بسیار طولانی مکی چهار روز ادامه یافت. و به این ترتیب حسین مکی با نطق‌های خود در مخالفت با قرارداد الحاقی که مجموعاً شش ساعت به طول انجامید، مانع اخذ رأی درباره قرارداد گردید و تعیین تکلیف لایحه موکول به افتتاح دوره‌ی شانزدهم مجلس شورای ملی گردید.^۳

مصدق تا آخرین روزهای ۱۳۲۷ تصمیم به حضور در عرصه سیاسی نداشت. این زمان تلاش دولت برای تصویب لایحه الحاقی گس - گلشانیان که به اعتقاد وی احیاء قرارداد داری محسوب می‌شد، توجه او را جلب کرده بود. گروه کوچک اما مؤثر مخالفین به رهبری حسین مکی و مظفر بقایی در جهت جلوگیری از تصویب لایحه الحاقی در مجلس از مصدق خواسته بودند که به انزوای سیاسی‌اش خاتمه دهد و وارد میدان شود. پاسخ مصدق، نامه پرشوری بود که در بهمن ماه این سال توسط مکی در مجلس خوانده شد. او از سکوت مجلس و

^۱ - محمدعلی موحد، خواب آشفته نفت، (تهران: کارنامه، ۱۳۲۸)، ص ۹۵

^۲ - روحانی، همانجا، ص ۸۲

^۳ - روحانی، همانجا، ص ۸۲